

Катерина
Глуховцева

Луганськ

Говірки Луганщини як об'єкт етно- та соціолінгвістичного вивчення

У науковій літературі розрізняють поняття національна мова і літературна мова. Перше з них ширше. Національна мова репрезентована такими формами вияву, як літературна мова, міське просторіччя, діалектна мова, арго, жаргон, сленг. Якщо літературна мова, за визначенням учених, — це мова науки і освіти, мова, якою народ творить свою культуру, то міське просторіччя і діалекти побутують в усній формі. Предметом нашої розмови, за задумом, стане живе природне мовлення мешканців Луганщини, тобто діалектне мовлення у його зв'язку з міським просторіччям.

На нашу думку, діалектне мовлення і міське просторіччя відображає природний розвиток мови. За Л. Фейербахом, “Написане слово — це бідняк, який пробиває собі шлях власними зусиллями, у той час як усне, живе слово досягає вищих посад завдяки рекомендаціям її світлості княгині фантазії та її камердинерів — очей та вух”. Відомо, що матеріали діалектів — це невичерпна скарбниця, у якій зберігаються справді незлічені архаїчні слова і форми, давно вже втрачені в літературній мові. Діалекти — свідки історії народу (Г. Хабургаєв), без народних говорів літературна мова пересихає, як річка без живлющих джерел (О. Никончук).

Специфіка мовного будівництва в Україні початку ХХІ століття є предметом посиленої уваги для компетентних і поважних інституцій, серед яких Рада з питань мовної політики при Президентові України, Українська національна комісія з питань правопису при Кабінеті Міністрів України, Інститут української мови НАН України, Всеукраїнське товариство “Просвіта” імені Тараса Шевченка, Всеукраїнське об'єднання “Свобода”. Питання особливостей функціонування мови в різних регіонах України студіюються окремими дослідниками — філологами, філологами, істориками.

На теренах Східної України (Донецька, Харківська, Луганська області) історично склалася непроста мовна ситуація, зумовлена передусім такими чинниками, як географічне розташування (на межі з Росією), порівняно пізня колонізація земель українцями та росіянами, освоєння запасів корисних копалин, що дало поштовх новітньому заселенню краю. Звичайно, за цих умов Луганщина поєднала на своїй території близько 120 національностей та народностей: росіян, українців, євреїв, сербів тощо.

Тому Луганщина — цікавий мовно-етнографічний об'єкт. Передусім учених приваблюють соціальні та етнолінгвістичні аспекти функціонування мов в названому ареалі, що тісно пов'язані з національним складом населення краю, мовною політикою в регіоні, історією складання соціуму. Відомо, що за результатами останнього перепису населення (2001 р.) в Луганській області проживають 58% українців, 39% — складають росіяни, 0,8% — білоруси, 0,3% — євреї, 0,3% — татари, 1,6% — інші національності.

Мовна розмаїтість включає розмаїтість культурну, що стає предметом вивчення етнолінгвістів: з одного боку, на Луганщині в багатьох населених пунктах зберігаються давні культурні та мовні традиції росіян (напр., у с. Борове, Новоборове, смт Новоайдар, с. Трьохізбенка, смт Станично-Луганське та ін.), а з іншого — культурні й мовні традиції українців (у північних районах Луганщини, де українське населення превалює). Українські говірки Луганщини відносимо до материкових, бо вони продовжують ареали поширення основних мовних рис, виявлених на Полтавщині, Харківщині. У науковій літературі їх називають східнослобожанськими, бо розташовані вони на сході історичної Слобожанщини. Українські говірки Луганщини стали предметом вивчення таких учених, як О. Ветухов, Б. Шарпило, З. Сікорська, Т. Терновська, К. Глухов-

цева. Сьогодні активно працюють над вивченням говірок цього ареалу В. Ужченко, Д. Ужченко, В. Леснова, І. Ніколаєнко, Р. Меньяло та ін.

Російські говірки Луганщини, що були предметом вивчення у минулому (див. праці О. Ветухова) та в наш час, у Станічно-Луганському та Краснодонському районах є продовженням південно-російських говірок, а ті, що знаходяться в північних районах області, перебувають в українськомовному оточенні, тобто є острівними. Мова цих говірок має чимало діалектних особливостей, а культура — етнічних рис.

Оскільки вивчення мовних особливостей новостворених говірок неможливе без урахування історичних свідчень, то виділяємо зовнішню і внутрішню історію говірки. Зовнішня історія — це історія складання соціуму, для кожного населеного пункту вона є своєрідною. Внутрішня історія — це історія постання визначальних рис говірки, тобто історія диференційних рис живого народного мовлення.

Свідчення першого і другого типу знаходимо під час вивчення давніх історичних праць, у яких згадується про наш край. Так, якщо в “Книге Большому чертежу” немає жодної згадки про населені пункти Подінців’я, то Філарет у своєму “Историко-статистическом описании Харьковской епархии” цитує акт, у якому під 1643 роком згадується Осінова засіка на Айдарі (нині с. Осінове Новопсковського району): “Лета 7152 ноября 20 (1643) по Государеву цареву и Великому князю Михайла Федоровича всея России указу Усердским станичным головам, ездокам и вожем, ездити одною дорогою вниз до Осінова острогу...” [5, 20]. Під 1642 р. згадується “Казачий городок”, Старий Айдар, який виник поблизу переправи через Донець, де здавна знаходився пост донських козаків. Під 1691 р. — Боровський городок, а в наказі 1704 р. — Новоборовська станиця, утворена у зв’язку з переселенням із Борової.

Значний матеріал про історію, мову і культуру нашого краю містить унікальна пам’ятка кінця XIX ст. “Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии: Очерки по этнографии края” за загальною редакцією начальника Харківського губернського статистичного комітету В. Іванова (1898), у якій вміщено записи етнографічного матеріалу та фольклору

з 48 слобід Старобільського повіту. Вихід цієї книги завдячується інспекторові народних училищ названого повіту Г. Ознобишину, котрий заохотив учителів краю до надзвичайно важливої для науки справи. Якихось спроб здійснити наукове узагальнення щодо етнічно-мовних особливостей мешканців краю в цілому в дослідженні немає. Але для нас цінні й ті окремі зауваження, що стосуються конкретних населених пунктів.

Окремі слободи визначено як суто українські, населення яких говорить українською мовою. Це, зокрема, Білокуракине, Шульгинка, Литвинівка, Кризьке, Присяне, Підгорівка, Біловодськ, Олексіївка, Штормове. Інші схарактеризовані як російські, з великоруською мовою спілкування (Райгородка, Бахмутівка, Новоайдар, Трьохізбенка, Великочернігівка) [2]. Були й такі населені пункти в Старобільського повіту, які, за свідченням записувачів, мали неоднорідний склад населення. Так, про слободи Свято-Дмитрівка, Новоастряхань, Містки, Кам’янка, Нещеретове, Микільське, Олександрівка, Бараниківка, Новопсков, Кабичине, Попівка, Марківка, Бондарівка, Білолуцьк, Євсуг, Городище записувачі етнографічного матеріалу пишуть, що населення в них — малороси, мова — малоросійська, хоча й нечиста, з домішками літературної, тобто російської. Отже, вивчення історичних та етнографічних праць XIX ст. свідчить, що джерелом колонізації краю було українське населення з Центральної України, частково з Правобережжя й Полісся та російські служилі люди.

Посилення руху населення на схід було викликано загостренням національного та соціального гніту українського населення з боку польських феодалів, особливо після жорстоких розправ з народними повстанцями на чолі з Т. Федоровичем, К. Косинським, С. Наливайком та ін. Значне переселення було також після тимчасових невдач визвольної війни, зокрема після битви під Берестечком (20.06.1651 р.) та важкого для України Білоцерківського договору (18.09.1651 р.), у період “Руїни” (1663—1687 рр.), коли непослідовна політика гетьманів принесла біду українському народові.

Є історичні свідчення про переселення більш чи менш значної частини населення з центрального Лівобережжя

на Подінців'я: у 1640 році Григорій Горський організує похід проти татар під Валуйки з участю 500 жителів Миргорода, а трохи пізніше веде в район Дінця більше тисячі козаків із Миргорода й Гадяча; у 30-х роках XVIII ст. біля 700 чоловік, у тому числі багато козаків із Лубен, переселяється на Середній Донець. У документальних матеріалах першої половини XVII ст. є згадки про росіян чи українців на Подінців'ї: в актах 1652 р. фіксуються ухідники на річках Айдар, Євсюг, Деркул; валуйські служилі люди доносять, що на Шульгиному затоні зустрілися з двома ватагами “воровских черкас” та донською ватагою, які займалися тут риболовлю. Таким чином, як українські, так і російські поселенці, однодворці, сторожа, “камьшники”, “воровские черкасы” згадуються в ряді історичних документів у районі рік Айдару, Деркулу, Євсюгу в 40—50-х роках XVII ст.

У другій половині XVII ст. заселення краю проходить більш інтенсивно насамперед розосередженням населення, сформованого на Полтавщині, Харківщині, біля Тору, Бахмута, шляхом відоселення сімей, які переходили в постійне поселення.

За результатами перепису 1703 року на території Подінців'я нараховують 34 поселення, створені, вірогідно, упродовж XVII ст. Засновниками нових містечок були: переселенці із Середньої Наддніпрянщини (Білолуцьк, Закотне Новопокровського району), з Правобережної України (Шульгинка Старобільського району), Східного Полісся (Біловодськ), жителі Західної Слобожанщини (Коломийчиха, Мілуватка Сватівського району), змішане населення (Стара Біла, Марківка — вихідці із Полтавської та Чернігівської губерній) та ін.

Новітнє заселення краю у XX ст. викликано розвитком вугільної промисловості, металургії та машинобудування, хімічної галузі, що було пов'язане з рухом населення в СРСР.

Наявність такої унікальної пам'ятки, як “Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии”, дає багатий матеріал не лише для вивчення диференційних рис українських говірок Подінців'я (фонетичних, морфологічних, лексичних, фразеологічних), а й для встановлення динаміки мовної системи,

оскільки дає можливість порівняти свідчення кількох синхронних зрізів: зокрема кінця XIX ст. і початку XXI ст. Зіставлення елементів мови на двох хронологічних зрізах засвідчує, що упродовж останніх 100 років за умови тісної взаємодії українських східнослобожанських говірок з південноросійськими говірками, українською та російською літературними мовами і просторіччям генетична природа досліджуваних говірок — їхня українська основа — не знала відчутних перетворень. За своєю структурою це залишилися українські говірки, часткові зміни яких не руйнують їхньої природи. Типи перетворень не належать до унікальних, локально обмежених, а відомі в різних ареалах українського мовного континууму. Тенденції розвитку діалектної системи відображають філософію руху новостворених говірок, характеризують не тільки східнослобожанські говірки, а й інші говірки південно-східного наріччя [1].

Первісно монолітна говірка в нових умовах функціонування внаслідок допливів груп населення і контактів з носіями інших діалектних систем може або залишатися незмінною, або утворювати новий моноліт з іншими говірками ареалу. Аналіз конкретних мовних змін, що відбуваються в окремій говірці як системі, засвідчує, що в східнослобожанському ареалі не відбулася повна інтеграція говірок і їх максимальне зближення. Переживаючи власну історію, новостворені говірки залишаються зі своїм індивідуальним обличчям, тому різномірність, на яку вказували дослідники 100 років тому, збереглася досі.

Визначальними чинниками розвитку фонологічної, морфологічної та лексичної систем українських східнослобожанських говірок є гетерогенність соціумів — носіїв говірок — та контактність з говірками російської мови, близькість великих промислових центрів, у яких превалює російська мова. Наведені чинники за суттю є екстралінгвальними.

Внутрішньомовними чинниками розвитку діалектних систем є тенденція до самозбереження структури, виявлена, окрім іншого, у гіперкорекційних змінах вимови голосних і приголосних звуків, у творенні окремих морфологічних форм, накладанні одних явищ на інші, аналогії, контамінації. Так, у типових укра-

їнських говірок Луганщини збереглася чітка вимова [o] незалежно від позиції, хоч у контактних російських говірках та російській літературній мові ненаголошений [o] зазнає змін у напрямку до [a]. У багатьох українських говірок, на противагу такій вимові, виникло так зване гіперичне “окання”, коли будь-який [a] вимовляється як [o]: *котатися, коліграфічно, оптека* та ін.

Збереження комунікативної здатності говірки також регулює зміни в системі: тому вони нерідко підпорядковані комунікативній меті — збільшенню чи зменшенню експресивності мовлення, створенню умов для взаєморозуміння мовців, збільшенню засобів, з допомогою яких можна висловити думку. Загалом українські східнословобожанські говірки еволюціонують у напрямі розширення кількості варіативних засобів мовлення. Так, при аналізі сучасних рефлексів давнього [*ě] виявлено, що збільшується не кількість континуантів у досліджених говірках, а кількість фонетичних (фонематичних) варіантів лексем, у яких цей звук уживався. Тому нині чуємо: *беда, бида, біда, беда; Веровкіне, Вирьовкіне, Вірьовкіне, Веровкіне*.

Кожний мовний рівень розвивається з неоднаковою інтенсивністю. Найбільше змінам піддаються словотворчі засоби мовлення, що виявляється у зміні та варіюванні при утворенні слів суфіксів, префіксів. Це зумовлює виникнення лексем, тотожних за значенням і функцією: *сви^ени-нець, сви^ен’ушник, све^инарник, сви^енар-н’а* ‘господарська будівля для свиней’.

Значним динамізмом відзначається також лексичний рівень, що пояснюється як виникненням нових слів, так і архаїзацією застарілих, а також зміною компонентного складу синонімічних рядів, гнізд у діалектних системах, що сприяє розширенню виражальних засобів, конкуренції лексичних одиниць.

Динаміка фонологічної (фонетичної) системи в східнословобожанських говірках виявляється в тому, що найбільшого поширення набуває урівноважений тип вимови ненаголошених голосних [e], [и], новий порівняно з підвищеним типом вимови або обниженим (обидва пов’язані з говірками, що стали основою для східнословобожанських), хоча й ці останні, не маючи чіткої локалізації в аре-

алі, виявлені в багатьох говірках регіону. Релевантною для консонантної системи східнословобожанських говірок є опозиції твердість : м’якість, глухість : дзвінкість, нейтралізація яких відбувається як за типовими, так і нетиповими схемами, що викликає рух системи.

Найбільшу сталість виявляють досліджувані говірки на морфологічному та синтаксичному рівнях, хоч нерідко статика на цих рівнях пов’язана з тенденцією до паралельного використання форм з різними флексіями: -ом, -ем в іменниках ор. в. II відм. чол. р. м’як. та міш. груп (*плацом, плащем, хлоацем, хлопцьом*); -ою, -єю, -оі, -еі в іменниках ор. в. жін. р. м’як. та міш. груп (*землею, земльою, земльой, землей*) та ін.

Проте міжмовною та міждіалектною взаємодією характеризуються як українські, так і російські говірки краю. Аналіз цих явищ дозволив виробити концепцію специфіки розвитку новостворених говірок в умовах міждіалектної й міжмовної (українсько-російської) взаємодії, що були властиві для мовного спілкування в процесі заселення й розвитку краю.

Важливою в трактуванні мовних контактів є концепція “різномовного спілкування”, що доповнює загальновідомі поняття двомовних співвідношень [6]. Близькість мов тут була підкріплена трьохсотлітнім співжиттям українців і росіян на одній території. Взаємопроникнення словникового складу обох мов на згаданій території пов’язане із взаємною зрозумілістю обох мов, внаслідок чого створилася можливість для спілкування кожного із співрозмовників своєю мовою. Усе це призводить до низки суперечливих, але єдиних у своїй сукупності тенденцій. В обставинах “різномовного спілкування” не виникало потреби в перебудові фонетичної системи, отже, й у зміні артикуляційної бази мовців. Тому зберігається, наприклад, окаючий тип українських говірок, незважаючи на сусідство і вплив південноросійських говірок. Так само стійко затримуються типові риси морфологічної будови українських говірок.

Поряд з цим особливості мовного спілкування в Слобожанщині зумовлюють певну байдужість щодо вживання тих паралельних варіантів українсько-го й російського походження, які не по-

рушують загальної фонетичної чи морфологічної системи мови. Такі варіанти здаються припустимими або тому, що відповідають певним тенденціям розвитку українських говірок, або знаходять ґрунт у говіркових варіантах, або сприймаються як елементи звукового складу окремих слів, тобто лексикалізуються. Так, у фонетиці — це факти збереження [o] в нових закритих складах (*потом, дом*), перехід [e] в [o] і навпаки після шиплячих (*жона, жєна, чотирі, четирі*), лексикалізація акаючої вимови в окремих словах (*каравай, салдат*) і т. ін. У морфології — збереження [г], [к], [х] в основах іменників у формах давального й місцевого відмінків однини 1 відміни (*у книжк-і, на дорог-і* і под.), поширення паралельних флексій (*-ою, -ої*) у формах орудного відмінка однини іменників 1 відміни та прикметників (*за бистрої рікої*) та ін.

Тому й сьогодні актуально залишається проблема українсько-російського співіснування в мовному просторі Луганщини. Тим більше, що в нашому краї росіяни, українці та цигани демонструють найбільшу відданість своїм етнічним мовам. Особливо це характерно для росіян. Так, за наслідками перепису населення 2001 р., незважаючи на всю сумнівність щодо достовірності його свідчень, у Луганській області назвали рідною мовою російську близько 68,8% населення, проте 30% луганців вважають своєю рідною мовою українську.

Комунікативна сила мов на Луганщині дещо відрізняється від західних та центральних областей України, а також значною мірою північних, де переважає збіг етнічної та мовної приналежності жителів. На Подінців'ї тільки російська і українська мови присутні в усіх сферах життя, а мови інших етнічних груп частіше за все знаходять застосування лише в деяких ситуаціях родинного чи дружнього спілкування [3, 242].

При розгляді цього питання слід звернути увагу на мовні характеристики міських та сільських жителів Луганщини. Сільські жителі Луганщини користуються двома мовами — українською та російською, але мовна приналежність українців тут значно більше відповідає їх етнічній приналежності. У північних районах області, де переважає україн-

ське населення, не рідкість прийняття росіянами української мови як рідної.

Соціальна стратифікація сільських жителів виявляється в тому, що вони по-різному відносяться до літературної мови і частка елементів літературної мови у їхньому мовленні неоднакова. Так, в с. Дякове Антрацитівського району усіх мовців умовно можна поділити на такі групи:

- елітні мовці, якими є вчителі та місцеві інтелігенція;
- школярі, що непогано володіють літературною мовою, але в побуті частіше послуговуються діалектною мовою;
- жителі середнього віку, які нерідко працюють на підприємствах у м. Ровеньки, і їхнє мовлення позначене великою кількістю росіянізмів;
- люди старшого віку, які є носіями українського діалектного мовлення, вони ж добре знають давні звичаї, обряди.

Російська мова в містах поширена більше, ніж українська. Додатковими чинниками, які підвищують комунікативну силу російської мови, є те, що вона у зв'язку з певними історичними чинниками продовжує виконувати в Луганській області функцію мови міжнаціонального спілкування, адже значні групи неросійського населення визнають її рідною (крім поляків, серед яких значний відсоток складають такі, що визнали за рідну українську мову).

На Луганщині проблема двомовності сприймається дуже гостро: йдеться про функціонування двох мов — державної та російської, яка для багатьох жителів нашого краю є рідною, хоча 1,7% росіян, які проживають в Луганській області, за наслідками Всеукраїнського перепису 2001 року визнали за рідну українську мову, а 56,5% росіян вільно володіють українською мовою. Отже, 58,2% росіян нашого краю можуть вільно використовувати українську мову в усіх сферах життя.

Проте в усному мовленні нерідко жителі нашого краю послуговуються суржиком, що давно став не тільки феноменом України, але й фактом. Але однозначного визначення поняттю “суржик” немає. Численні ранні писемні пам'ятки, у яких засвідчені суржикові явища, відносяться до XVIII століття і виходять з лівобережної України, регіону, де суржик є найбільш поширеним і на сьо-

годні. Намагаючись з'ясувати терміно-логічно-понятійну парадигму суржиків, Л. Ставицька розглядає праці вчених, які визначають суржик як язичіє, територіальний чи соціальний діалект, жаргон, макаронічне мовлення, і визначає його як розмовну мову, форму просторіччя в ситуації двомовності, що є одним із структурно-функціональних некодифікованих різновидів загальнонародної мови. Суржик не обмежений територією функціонування чи вузьколокальними рамками, однак протистоїть літературній мові разом із діалектним мовленням та жаргонами. Основною формою його функціонування є усне розмовне мовлення осіб, незнайомих у необхідному обсязі з літературними нормами внаслідок недостатньої освіченості [4, 53—59].

Причини виникнення суржиків відомі: це неправильна мовна політика в регіоні (диглосія, а не двомовність), прагнення сільської інтелігенції говорити російською мовою та ін.

Учені неодноразово робили спробу дати визначення тієї лексичної одиниці, яка постає в результаті українсько-російської чи російсько-української інтерференції. Так, Б. Ларін вживає термін **гібридний неологізм**. В. Чапленко називає одиниці, що постали внаслідок впливу однієї мови на іншу, **гіпердіалектизмами**. Сучасна мовознавча практика віддає перевагу семантично недиференційованим за характером двомовності термінологіям **суржикове слово, суржикізм, інтерферен**.

Суржикові явища у функціонуванні мов — не нове явище. Так, в окремих ареалах на території Білорусі функціонує **трасянка**, що виникла на ґрунті білорусько-російської двомовності, на північному Кавказі, за визначенням Лади Біланюк, — **гірсько-російська мова**, у США відоме іспансько-англійське змішування одиниць, у Швейцарії — італійсько-шведсько-німецьке. Лада Біланюк стверджує, що там, де існує більше, ніж одна мова, може бути певна форма міксації. О. Тараненко відзначає, що для характеристики змішаних типів мовних утворів кажуть, напр., про українсько-польський, україн-

сько-словацький, українсько-англійський суржик [4, 95—100].

Фонетична інтерференція виявляється у порушенні правил вимови окремих звуків: наприклад, м'яка вимова приголосних звуків перед [e] (*колега*), спорадичне "акання" (*аграном*); збереження давнього [e] чи [o] в новоутворених закритих складах (*шесть, Петровна*) та ін. Лексичні суржикізми найчастіше оформлені за фонетичними і морфологічними нормами української мови, що, з одного боку, засвідчує порушення лексичної системи української мови, а з іншого — фонетичної та граматичної системи російської мови (наприклад, *потолок* замість *стеля*, *сарай* замість *хлів*). Граматичні суржикізми найчастіше виявляються при формотворенні: утворенні прикметників найвищого ступеня порівняння (*самий гарний*), використання невластивих для української мови відмінкових закінчень (*по горах* замість *по горах*). Відомі також слова, у яких поєднується лексична та фонетична інтерференція (*нікада*), лексична та граматична інтерференція (*в смислі*) та ін.

Сьогодні слово "суржик" почали вживати і в ширшому розумінні — як назву деградованого, убогого духовного світу людини, її відірваності від рідного, як назву для мішанини давнього, батьківського, з тим, що нівелює особистість, національно-мовну свідомість. Користуватися сумішшю двох мов — це одне з найтривожніших явищ загальнопедагогічного характеру. Загальновизнано, що суржикова мова отупляє людину, зводить її мислення до примітиву.

Примітки

1. Глуховцева К.Д. Динаміка українських східно-слобожанських говірок. — Луганськ: Альма-матер, 2005. — 591 с. 2. **Жизнь** и творчество крестьян Харьковской губернии: Очерки по этнографии края / Сост. В.В. Иванов. — Харьков, 1898. — Т.1. — 1012 с. 3. **Кононов І.Ф.** Етнос. Цінності. Комунікація (Донбас в етнокультурних координатах України). — Луганськ: Альма-матер, 2000. — 494 с. 4. **Українсько-російська двомовність.** Лінгвосоціокультурні аспекти: Зб. наук. пр. / Ін-т укр. мови НАН України. За заг. ред. Л. Ставицької. — К.: Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2007. — 200 с. 5. **Филарет І.** Историко-статистическое описание Харьковской епархии. — Х., 1858. — 121 с. 6. **Шарпило Б.А.** Українські говірки Луганщини в їх відношенні до діалектної системи південно-східного наріччя української мови. — Луганськ, 1959. — 53 с.